

РЕЦЕНЗІЯ

УДК 316.722(477.4)''177/191''(049/32)

Ю. С. Сабадаш
Ю. М. Нікольченко

ГРУНТОВНІ СТУДІЇ З КУЛЬТУРНОГО ДОВКІЛЛЯ ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ

РЕЦЕНЗІЯ НА ВИДАННЯ

Прищепя О. П. «Місця зустрічі»: культурне довкілля міст Правобережної України (кінець XVIII–початок XX ст.): монографія. Рівне: М. Дятлик, 2019. 688 с.

DOI 10.34079/2226-2830-2021-11-21-104-115

Прорецензована монографія «Місця зустрічі: культурне довкілля міст Правобережної України (кінець XVIII–початок XX ст.)» доцента Рівненського державного гуманітарного університету Олени Прищепи. Наголошено, що ця книга є першою спробою у вітчизняній історіографії комплексно дослідити формування міського освітньо-культурного середовища дніпровського Правобережжя в добу Російської імперії на концептуальних засадах культури Нового часу.

Використання системно-функціонального підходу і мережевого аналізу дозволило оглянути простір міського культурного повсякдення крізь призму формування соціальних зв'язків містян, як-то – комунікативність, згуртованість чи то розмежування.

У центрі дослідження – передовсім міста правобережної глибинки підросійської України – повітові та заштатні, а також містечка, динаміка культурного життя яких відрізнялася від розвитку губернських центрів – Києва, Житомира, Кам'янець-Подільського. Найбільше уваги авторка монографії приділяє такому компоненту культурного довкілля як навчальні заклади.

Простежені культурні трансформації в умовах модернізаційних змін українського суспільства на зламі XIX–XX ст. Незважаючи на утвердження офіційної російської культури, етнорелігійне і соціальне розмаїття містян дає змогу трактувати міське культурне життя як українське, польське, єврейське.

Монографія стане у нагоді науковцям, студентам, працівникам культури; вона є вагомим внеском О. Прищепи у розвиток української історії та культурології.

Проблема тяглості процесу формування освітньо-культурного середовища повітових міст і містечок Правобережної України наприкінці XVIII–початку XX ст. безумовно належить до недостатньо вивчених та дискусійних. На сьогодні, на жаль, ми маємо не так багато наукових праць, які на належному методологічному рівні та на широкій джерельній базі розглядають ті чи інші аспекти цієї проблематики.

Здебільшого порожнеча заповнюється публіцистичними працями, які почасти хибують доказовістю положень, що в них проголошуються, а крім того, містознавча тематика подекуди не вписується в контекст обговорення феномену української історії

та культурології, а, отже, означена проблематика залишається обтяженою стереотипами різного спрямування, що найбільше стосується особливостей національно-культурного питання. Відтак, монографія доцента Рівненського державного гуманітарного університету Олени Прищепи, яка побачила світ у 2019 р., покликана висвітлити процес формування міського освітньо-культурного середовища дніпровського Правобережжя за доби Російської імперії на концептуальних засадах « нової культурної історії » (визначення О. Прищепи). Монографія є підсумком тривалих наукових досліджень авторки з міської історії Волині, міського культурного життя Правобережної України. Засадничі теоретичні положення, висновки, практичні пропозиції, що викладені в ній, належать авторці.

Актуальність теми дослідження авторкою монографії визначається зростанням зацікавленості вітчизняного наукового середовища у містознавчій тематиці в сучасному українському творенні історії, що підживлюють можливості ширшого використання методологічного інструментарію, успішно апробованого в зарубіжній урбаністичній історіографії упродовж другої половини ХХ–початку ХХІ ст.

У вітчизняному історичному і культурологічному містознавстві все ще не на часі серед науковців залишається дослідження малих (провінційних) міст України. Вивчення проблем освітньо-культурного співжиття соціуму повітових центрів і містечок Правобережної України впродовж ХІХ ст. дало можливість О. Прищепі дослідити культурний світ провінційних міст, які перебували на шляху до модернізації. Маємо тут три міста – Київ, Житомир, Кам'янець-Подільський, центри Київської, Волинської і Подільської губерній, які поміж інших міських поселень вирізнялися більшою кількістю населення, економічною активністю й культурним наповненням. У решті міст спостерігався більш уповільнений плин культурного життя, зафіксований в укорінених традиціях і більш слабких рефлексіях на соціальні виклики часу. Проте і вони мали здатність акумулювати певний культурний потенціал міського соціуму та залишалися відкритими до культурних новацій, запозичених зі столичних міст й адміністративних центрів українських губерній. Тут набуває ваги позиція муніципальної влади та міської громадськості взяти на себе відповідальність за реалізацію культурних проєктів, не покладаючись лише на верховну чи місцеву владу.

Вагомість досліджуваної проблематики обумовлена важливістю вивчення регіональних аспектів соціокультурних процесів, соціальної інфраструктури міст і містечок Правобережжя в контексті освітньо-культурних змін, що відбувалися в міському просторі й сприяли становленню національної самосвідомості населення.

Метою дослідження авторка монографії визначила з'ясування рівня освітньо-культурних комунікативних практик мешканців провінційних міст Правобережної України та їхніх складових у школах, закладах культури, громадських організаціях, пресових виданнях; під час проведення масових заходів і висвітлення ролі держави в трансформаціях міської культури.

Для досягнення мети були окреслені наступні дослідницькі завдання:

- встановити ступінь укорінення освітніх практик і традицій Речі Посполитої в провінційних містах Правобережної України, які були перервані лише в другій половині ХІХ ст.;
- з'ясувати вплив освітнього реформування в Російській імперії на міське культурне довкілля протягом усієї імперської доби;
- простежити вмонтування єврейської спільноти в міське освітньо-культурне життя;
- виявити «місця зустрічей» містян із книжковою культурою (бібліотеки, друкарні, заклади книжкової торгівлі, народні читання), і на їхньому підґрунті

проаналізувати ступінь поширення нових форм культурної самореалізації мешканців міста;

- з'ясувати потенціал міської інтелігенції у творенні культурного довкілля;
- визначити роль та місце ініціатив муніципальної влади, міської громадськості та приватних осіб у формуванні освітньо-культурного середовища;
- розглянути інформаційний чинник у трансформаціях міського культурного довкілля та прояви масової культури в провінційних містах Правобережної України.

Нам видається, що методологія дослідження, обрана авторкою монографії, об'єктивно ґрунтується на концептуальних засадах «нової культурної історії», для якої базисним є дослідження соціокультурних процесів та комунікацій міського соціуму з погляду соціальної та культурної антропології, та загальнонаукових методів – аналізу й синтезу, а також основних історичних методів, зокрема порівняльно-історичного, статистичного, ретроспективного, історичної реконструкції.

Для аналізу наукової проблеми Оленою Прищепю був задіяний такий підхід, як мікроісторія. Використання системно-функціонального підходу та мережевого аналізу дозволило їй розглянути простір міського культурного повсякдення крізь призму формування соціальних зв'язків містян, як-то – комунікативність, згуртованість або розмежування.

Використання традиційних і новітніх дослідницьких практик у монографії уможливило інтерпретацію джерельних матеріалів, які слугували головними підвалинами дослідження. Коло використаних у виданні джерел охоплює як опубліковані матеріали, так і виявлену авторкою в архівних та рукописних збірках Києва (Центральний державний історичний архів України; Центральний державний музей-архів літератури й мистецтв України; Інститут рукопису НБУВ ім. В. І. Вернадського), Вільнюса (Литовський державний історичний архів; Відділ рукопису бібліотеки Вільнюського університету), державних архівах Рівненської, Волинської, Житомирської, Хмельницької, Вінницької, Одеської, Черкаської областей діловодну документацію. Унікальними виявилися використані у монографії фото та документальні колекції, передусім Рівненського обласного краєзнавчого та Волинського краєзнавчого музеїв.

Безперечно, виходячи з дослідницьких завдань оголошеної теми, спрямований кут зору на різновиди масових джерел потребував від О. Прищепи і відповідного запитальника, який допоміг підібрати ключ до їхнього витлумачення. Такий дослідницький інструментарій використовувався й для аналізу законодавчих актів, статистичних матеріалів, періодичних видань, публіцистичних праць, художніх текстів, джерел особового походження.

Вони дали змогу авторці оглянути формування освітньо-культурного середовища не лише з точки зору офіційної влади, а й з погляду населення міст або тих, хто мав нагоду побіжно ознайомитися з провінційними містами Правобережної України під час мандрівок чи офіційних поїздок і зафіксувати особисті враження у спогадах, записках, щоденниках, листах.

І, звичайно ж, вагоме підґрунтя рецензованого нами дослідження в царині міської історії України становлять наукові студії вітчизняних та зарубіжних вчених із різних галузей знань, опертя на які відбито О. Прищепю у відповідних посиланнях за текстом та прикінцевій бібліографії.

Наукова новизна дослідження обумовлена отриманими результатами, сформульованими в основних положеннях і висновках монографії. Уперше у вітчизняній історіографії було комплексно досліджене формування міського освітньо-культурного простору провінційних міст Правобережної України впродовж

перебування у складі Російської імперії; апробована схема аналізу осередків культури й освіти як просторів перетину культурних комунікацій («місць зустрічей») мешканців провінційних міст із виділенням їхньої векторної спрямованості; проаналізовані модернізаційні зміни в міському шкільництві в контексті їхнього впливу на культурне життя; на підставі архівних джерел укладені соціальні портрети вчителів і виокремлені етапи їхнього професійного становлення, а також визначена їхня роль у формуванні культурного середовища; виділені нові форми культурної самореалізації містян, викликані до життя модернізаційними змінами Нового часу; сформульовані сутність і значення інформації у темпах розвитку міського культурного життя.

Уточнена періодизація поступу міського культурного довкілля; окремі аспекти державного регулювання освітньо-культурних ініціатив міської громадськості; діяльність польських освітніх осередків у різноманітності їхніх типів і видів – державних і приватних, світських, легальних і таємних; кількісний і якісний потенціал освіченої спільноти Правобережжя, віднесеної до міської інтелігенції за матеріалами перепису 1897 р.

Складений реєстр міських громадських організацій і клубів зі спектром просвітницької та культурної діяльності та проведений аналіз системи традиційної єврейської освіти. Була розроблена інфраструктура поширення книжкової культури в містах і містечках та з'ясована роль добровільних асоціацій у формуванні громадянського суспільства.

Структура видання обумовлена його історико-культурологічним контекстом. Кожен із чотирьох фундаментальних розділів є самодостатньою і завершеною науковою розвідкою, виконаною з дотриманням усіх вимог дослідницького жанру.

У першому розділі «Формування мережі освітньо-культурних закладів та осередків (кінець XVIII–перша третина XIX ст.)» простежені освітні практики Речі Посполитої, розглянуті функціонування мережі освітньо-культурних закладів та осередків, державне регулювання приватних культурних ініціатив.

У підрозділі 1.1. «Освітні практики Речі Посполитої» аналізується реалізація освітнього проєкту Едукаційної комісії (Комісії національної освіти) у Речі Посполитій на землях Правобережної України між її першим і другим поділом (1772–1793). Основними його ознаками стало надання освіти світського та публічного характеру, її державне фінансування. Проаналізована мережа навчальних закладів, підпорядкованих Едукаційній комісії. У двох навчальних округах тут існувало 16 шкіл «вищого рівня» (окружні й підокружні). Поміж останніх найбільше було тих, які утримувалися коштом ордену василіан і піарів. Функціонували ще й парафіяльні та приватні школи. Шкільні осередки Правобережної України сприяли укоріненню шляхетської культури, яка була збережена і в першій третині XIX ст.

У підрозділі 1.2. «Освітні реформи Олександра І» розглянуті формування мережі освітньо-культурних закладів та осередків у першій третині XIX ст., яка розгорталася на попередніх освітніх традиціях. Фактично наявна шкільна мережа в правобережних губерніях була збережена (близько двох десятків шкіл) й інтегрована до нового державного механізму.

Констатується «перетікання» культурного життя від магнатських маєтків до міських осередків життя, однак окремі містечка (Тульчин, Немирів, Романів, Біла Церква) й надалі достатньо успішно конкурували з адміністративними центрами Правобережжя в царині культури.

Головними освітньо-культурними ланками в містах були навчальні заклади, які задовольняли освітні й культурні потреби регіональної шляхти й продовжували сприяти укоріненню її культури. Ядром культурних комунікацій були вчительсько-

учнівські колективи. Підрахована загальна кількість учителів Правобережжя – не менше 230 осіб.

Проведений аналіз етнорелігійного, соціального, вікового, освітнього складу і походження вчителів Вінницької і Немирівської шкіл дозволив укласти їхній соціальний портрет. Серед вінницьких учителів переважали етнічні поляки шляхетського походження, римо-католики, вихідці з центральних воєводств колишньої Речі Посполитої і Галичини; з університетською освітою чи дипломами шкіл Комісії національної освіти; особи у віці 30–40 років із педагогічним стажем від трьох до дев'ятнадцяти років. Показові практики культурних комунікацій демонструвала Волинська гімназія (ліцей) у Кременці, продукуючи еталонні норми соціальної поведінки, нові ритуали повсякденних практик, освячені ідеологією шляхти.

Поширенню книжкової культури сприяли шкільні бібліотеки. Книга стає доступною не лише вчителям та учням, а й тим особам, які в різний спосіб контактували зі школами. Потреба в освіті серед пересічних містян залишалася слабкою. Контроль над парафіяльними школами продовжували утримувати різні релігійні конфесії.

Поширеною у соціумі мовою культурного спілкування в міських поселеннях Правобережної України була польська, а українська залишалася мовою міських околиць, де переважно селився український люд. У повсякденних практиках спілкування єврейських громад панував ідиш, натомість іврит був мовою релігійного життя. Російська мова ще не набула статусу офіційної державної мови.

У підрозділі 1.3. «Державне регулювання приватних освітньо-культурних ініціатив» простежене збереження в умовах урядування російської влади попиту на домашню освіту та приватні навчальні заклади насамперед серед шляхетського загалу. Наголошується, що фактично поза державним регулюванням перебувала освіта євреїв, яка традиційно продовжувала організовуватися у приватний спосіб чи коштом громад. Залучення єврейського населення до загальноосвітніх шкіл зводилося до поодиноких випадків – через його небажання набувати світських знань і неспроможність влади запропонувати дієвий спосіб інтеграції у загальноміське життя.

Приватні культурні ініціативи реалізувалися шляхом відкриття друкарень, які переважно обслуговували потреби релігійних громад (щонайбільше єврейських) і слабо відгукувалися на потреби пересічних містян у розповсюдженні навчальної літератури та книжок світського характеру.

У другому розділі монографії «Зміни культурного довкілля внаслідок Листопадового повстання 1830 р.» проаналізована мережа навчальних закладів і міських культурних комунікацій між Листопадим і Січнеvim польським повстаннями (30–60-ті рр. XIX ст.), інтеграцію євреїв у освітньо-культурне середовище, освітньо-культурні приватні та громадські осередки.

У підрозділі 2.1. «Мережа навчальних закладів і культурні комунікації» охарактеризовані зміни, яких зазнало міське шкільництво Правобережжя після поразки Листопадового повстання 1830 р. Стверджується, що над навчальними закладами був організований суворий державний контроль. Протистояння з польською освітньою традицією відбилося на освіті та культурі тих міст, де були ліквідовані школи (Овруч, Заслав, Дубровиця, Любар, Межиріч Корецький на Волині, Бар на Поділлі). Натомість піднімається рівень освітнього життя губернських міст, які стають опорними пунктами русифікації. Однак подолати домінування польських культурних впливів ще не вдалося.

Як і за попередній період, у другій третині XIX ст. потреба в освіті серед містян не стала всеосяжною. Попит на освіту продовжував домінувати серед місцевої шляхти.

Головними осередками міського культурного життя залишалися гімназії (Вінниця, Луцьк, Клевань, Рівне, Немирів, Біла Церква) та повітові дворянські училища (на 1840 р. їх нараховувалося 11). Для багатьох міст і містечок єдиним осередком культурного докільля були парафіяльні училища. Проте реалізувати спроби назрілих потреб української початкової школи так і не вдалося. Найбільш активні представники вчительського загалу торували шлях до ширших культурних контактів з містянами. Відомі випадки у 40–50-х рр. занять учителів українознавчими студіями в навчальних закладах Рівного (М. Костомаров), Луцька (П. Куліш), Немирова (І. Сошенко, О. Маркович, І. Дорошенко, П. Барщевський, І. Сорокін, І. Чайковський), Вінниці (Й. Волковський), Чорного Острова (Л. Глібов). Освітні осередки поширювали у соціумі книжкову культуру, але, переважно російськомовну.

У підрозділі 2.2. «Умонтування» євреїв у освітньо-культурне середовище» фіксується збереження бар'єрів у міжетнічних культурних комунікаціях. Запропоноване імперською владою інтегрування євреїв у освітньо-культурне середовище відбувалося в пошуках зближення з рештою міського соціуму і передбачало поєднання традиційної освіти євреїв із загальноєвропейською культурою на підґрунті великодержавної російської культури. Релігійна освіта євреїв традиційно зосереджувалася в хедерах, талмуд-торах, бейт-мідрашах (клойзах), ієшиботах (ієшивах). Водночас від 1835 р. короткочасно в Умані була поновлена єврейська школа з викладанням релігійних і загальноосвітніх предметів. Задля поступового витіснення релігійної освіти передбачалося створити казенні (державні) єврейські училища, які сприймалися вороже навіть єврейськими громадами.

У підрозділі 2.3. «Освітньо-культурні приватні та громадські осередки» розглядаються культурні комунікації крізь призму приватного й домашнього навчання, поширення освіти серед жіноцтва. З'ясовано, що серед домашніх учителів у 1840 р. переважали молоді особи чоловічої статі, дворяни за походженням, римо-католики, із ґрунтовним рівнем освіти, здобутої ще за доби Олександра І. До домашнього вчителювання долучалися вже жінки, зокрема випускниці пансіонів.

Інституційне виникнення нових культурних установ у містах було пов'язане з поширенням книжкової культури через мережу бібліотек, книгарень, друкарень. У монографії обґрунтовується, що в 30–60-х роках ХІХ ст. домашні та відомчі бібліотеки ще не набули поширення. Стаціонарна книжкова торгівля лише започатковувалася переважно в губернських центрах.

У культурному докільлі мала місце й театральна творчість, як професійна, так і аматорська. Хоча йшлося передусім про польську культуру, на сценічних підмостках з'явився російський та український репертуар, що демонструвало демократичність цього виду мистецтва й здатність об'єднувати міський соціум.

У третьому розділі «Прояви модернізації в освітньо-культурному середовищі (між Січневим повстанням 1863 р. та Революцією 1905 р.)» йдеться про культурні трансформації, яких зазнали міста на етапі переходу від традиційного до модерного суспільства.

У підрозділі 3.1. «Вплив на культурне докільля реформувань у галузі освіти» аналізуються модернізаційні зміни в культурному докільлі провінційних міст Правобережної України під впливом реформування освіти. З'ясовані чинники виникнення нових освітніх осередків різних типів і видів, які послуговували майданчиками для розгортання культурного докільля містян. Тут важили зацікавленість верховної влади в професійних кадрах; формування усвідомлення міським соціумом освіти як духовної й матеріальної цінності; розширення можливостей для реалізації приватних ініціатив у шкільництві.

Підкреслюється роль державних і приватних проєктів в організації російськомовних початкових шкіл. Навчання рідними мовами (українською, польською, частково й єврейською) залишалося під забороною, що від 80-х рр. спровокувало появу таємного шкільництва, зокрема польського.

Вагомим залишався культурний потенціал навчальних закладів гімназійного типу, хоча їхня мережа не задовольняла зростаючих потреб містян (у 1909 р. у повітових містах і містечках функціонувало 14 гімназій, чотири реальні училища (Рівне, Вінниця, Проскурів, Бар), три комерційні училища (Кременець, Бердичів, Могилів-Подільський). До орбіти освіти активно втягувалися ремісники і жінки, включно єврейського походження. У пореформену добу імперській владі так і не вдалося звести нанівець традиційну єврейську освіту. Набувала поширення приватна педагогічна діяльність.

У монографії всебічно охарактеризоване культурне життя в навчальних закладах. Зауважується на більшій демократичності у стосунках гімназійних учителів зі своїми підопічними попри нав'язування адміністрацією їм ролі агентів русифікації. Представлений аналіз світоглядних позицій учителів Рівненської реальної гімназії (училища) засвідчив назагал толерантне ставлення освітян до учнів-поляків, пропагування літературних творів Т. Шевченка, М. Добролюбова, І. Тургенєва, М. Некрасова, які не входили до шкільної програми. І все ж істотна частка учнів піддавалася русифікації, хоча існували можливості для формування польської та української ідентичності.

Розглядаються способи набуття окремими книгозбірнями впливу на міське читацьке середовище. Хоча шкільні бібліотеки формували російськомовного читача, викоренити інтерес до польської чи української літератури було вже неможливо, що підтверджувалось існуванням таємних шкільних бібліотек з обігом книжок, заборонених владою до читання.

Висвітлене розширення кола комунікацій шкільних колективів із містянами. В освітніх осередках проводяться заходи, пов'язані з пам'ятними датами імператорської родини, ушанування визначних історичних подій чи ювілеїв відомих письменників (О. Пушкіна, М. Гоголя, В. Жуковського), виступи учнівських аматорських театральних колективів, літературно-вокально-музичні ранки і вечори.

Культурні контакти шкіл із міською владою, громадськістю (товариствами допомоги нужденним учням, опікунськими радами, батьківськими комітетами), приватними особами набували активних форм. Особливо це було вкрай важливим для мешканців містечок. Учителство мало змогу долучатися до проведення занять у вечірніх класах для дорослих, недільних школах, народних читань, які працювали на базі загальноосвітніх шкіл.

У підрозділі 3.2. «Нові форми культурної самореалізації містян» розглянута участь населення міст у громадському житті. На підставі матеріалів всеросійського перепису 1897 р. підраховане ядро освіченої частки соціуму, до якого віднесена нечисленна група містян переважно з середньою та вищою освітою. Питома вага осіб, причетних до інтелектуальної (розумової) праці, могла становити 2,4% самодіяльного населення. Поміж них найбільшу кількість складали чиновники та особи, залучені до навчальної і виховної діяльності. Авторка дослідження припускає, що відсоток інтелігенції міг бути дещо вищим за рахунок офіцерського корпусу з військових частин у містах. Найменша кількість представників розумової праці зафіксована в Овручі, Липовці, Таращі, Вербовці, Старій Ушиці (від 22 до 178), а найбільше – у Рівному, Умані, Вінниці, Могилеві-Подільському (від 486 до 662).

Обґрунтовується їхня роль як майданчиків перетину культурних контактів. «Місцями зустрічі» мешканців міст наприкінці XIX–на початку XX ст. стали

бібліотечні заклади різних типів: публічні й громадські бібліотеки та читальні; приватні (комерційні); бібліотеки при книгарнях, чи то кабінети для читання при книжкових магазинах; відомчі книгозбірні (окремих установ, громадських товариств); народні бібліотеки.

У дослідженні наголошується, що їхнє поширення прислужилося культурній самореалізації міської інтелігенції. Особливістю читацького середовища провінційних міст Правобережної України стало масове залучення до світської книжкової культури євреїв-містян. Їхні єдиновірці – власники друкарень, книгарень – поєднували інтереси приватного бізнесу з освітньо-культурними потребами своїх релігійних громад.

У монографії аналізується система організації народних читань, активізації діяльності міських друкарень, книжкової торгівлі. Від 90-х рр. народні читання як своєрідний навчально-виховний лекторій стали засобом залучення до книжкової культури малоосвічених або ж неписьменних містян. Офіційній регламентації підлягали не лише порядок проведення, а й тематика читань (переважали релігійні сюжети, з історії Російської імперії), яка, на думку влади, мала формувати законослухняного громадянина. Для проведення лекційних занять використовували винятково російську мову.

Зростання мережі друкарень було пов'язане з поверненням єврейському населенню офіційного дозволу займатися друкарською справою. На початку XX ст. в окремих містах функціонувало вже по декілька друкарень. Долучилися провінційні друкарні й до поширення книжкової продукції. У її асортименті домінувала російськомовна книжка, і лише після Революції 1905 р. почали частіше з'являтися замовлення польськомовних видань і єврейських друків. Українські видання, окрім Києва й Житомира, виходили в п'ятнадцяти повітових містах і містечках Правобережжя. Проте книговидавнича справа залишалася недостатньою.

Із початку 90-х рр. набуває поширення стаціонарна форма книжкової торгівлі. На зламі XIX–XX ст. започатковується ще й складська торгівля дешевими («народними») книжками синодального православного відомства, громадських організацій.

У підрозділі 3.3. «Громадські товариства і формування освітньо-культурного середовища» простежується присутність у міському культурному довіллі добровільних організацій на зразок православних братств, корпоративних клубів соціального й професійного спрямування, доброчинних товариств чи об'єднань у сфері культури й науки. Сюди ж віднесена й діяльність комітетів за народну тверезість, сільськогосподарських товариств. Стверджується, що порівняно з губернськими містами (особливо Києвом), їхня активність у повітових містах і містечках видавалася значно слабкішою. Найбільшого поширення набули доброчинні організації, які допомагали нужденним учням, використовуючи різні форми просвітницької діяльності.

Притаманна провінційній інтелігенції потреба в спілкуванні спонукала й до неформальних культурних контактів (Канів, Черкаси, Умань, Тараща), через які пошанування пам'яті Тараса Шевченка – національного символу української спільноти – увійшло в міське громадське життя.

У четвертому розділі «Трансформації освітньо-культурного середовища (1907–1914 рр.)» охарактеризовані зміни, спричинені революційними подіями 1905–1907 рр., що стали визначальними ознаками міського повсякдення на завершальному етапі імперської доби.

У підрозділі 4.1. «Міська влада як організатор освітньо-культурного довілля» розглядаються ініціативи органів місцевого самоврядування у розбудові освітньо-культурної інфраструктури міст, що давало змогу долучитися до освіти, знань і культури значної частини соціуму, а в перспективі полегшувало їм пошук місця праці

чи реалізацію громадських ініціатив. Вони були біля джерел упровадження безкоштовної загальної початкової освіти, ставали організаторами масової початкової школи нового типу, що потребувало від них взаємодії з членами міських громад; опікувалися упорядкуванням парків, скверів, організацією діяльності театрів і кінотеатрів, створювали друкарні. Найбільш ефективно працювала Вінницька міська дума.

У підрозділі 4.2. «Реалізація приватних і громадських проєктів» окреслене коло культурних ініціатив містян. Завважається на активності єврейського населення у відкритті приватних та громадських шкіл (талмуд-тор). Аналізуються ініціативи містян (Умань, Вінниця) в організації приватних комерційних училищ. Набувають поширення професії, пов'язані з діяльністю поштово-телеграфного відомства, опанування якими стає більш доступним жіноцтву. Підкреслюється, що здобута у свій час освіта давала право окремим містянам займатися викладанням певних навчальних предметів.

Після опублікування 4 березня 1906 р. «Тимчасових правил про товариства і спілки» кількість добровільних громадських асоціацій у повітових містах і містечках Правобережної України починає зростати. З початку 1909 р. показовий досвід у справі відкриття та підтримка чоловічої й жіночої гімназій демонструвало навчально-просвітницьке товариство в містечку Смілі Київської губернії у складі понад 200 осіб.

У монографії підкреслюється, що мистецькі товариства (Рівне, Ковель, Новоград-Волинський, Бердичів, Умань, Вінниця) приваблювали чи не найбільше містян різних етносів і конфесій, станів та професій, хоча оцінити їхні творчі досягнення мали змогу лише ті, хто мав змогу придбати вхідний квиток на концерт чи виставу. Набуває поширення клубна діяльність із різноманітними формами проведення вільного часу (громадські зібрання, сімейні клуби).

Водночас зауважується, що поява нових громадських об'єднань була свідченням не лише прагнень містян гуртуватися навколо проголошених цілей товариств, а й поглиблювала роз'єднання їх учасників за матеріальними статками та етнічною ознакою. Як результат – міське освітньо-культурне середовище залишалося поділеним на окремі культурні сектори: єврейський, польський, український, російський у межах офіційно задекларованого російського імперського культурного простору.

У повітових містах упевнено заявила про згуртованість польська громадськість (Умань, Луцьк, Вінниця, Могилів-Подільський, Нова Ушиця). Однак найвищу активність проявляла єврейська спільнота. Із 78 громадських об'єднань, які в 1906–1911 рр. подавали документи щодо офіційної реєстрації, 48 мали намір займатися освітньо-культурною діяльністю (четверта частина з них була єврейською). Водночас наголошується на слабкості ініціатив містян у створенні громадських товариств. Авторкою монографії підраховано, що в 1913 р. від 1 до 20 громадських об'єднань існувало лише в окремих повітових містах (Умань, Вінниця, Луцьк, Рівне), а в більшості міст – одиниці.

Поширеною була практика, коли після завершення реєстрації товариства так і не розпочинали своєї діяльності (зокрема Луцьке артистичне товариство) або ж функціонували номінально. Та попри усі негаразди громадські об'єднання стали школою здобуття нового соціального досвіду містян на шляху до самоорганізації публічного життя.

У підрозділі 4.3. «Роль інформації в пришвидшенні темпів культурного життя» розглядаються канали поширення інформації в міському середовищі та відповідна інфраструктура, здатна її забезпечити. А це вже потребувало від міського жителя не лише грамотності, а й зацікавлення у видавництві літератури довідкового й рекламного характеру – календарів, путівників тощо. Значно розширилося ділове і приватне

листування, до поширення інформації долучаються нові види зв'язку – телеграф, телефон.

Важливим каналом інформації стає газетна й журнальна періодика. Масове розповсюдження столичних і губернських періодичних видань увійшло до повсякденного життя населення міст правобережних губерній лише після революції 1905 р. У 1906–1914 рр. тут поширюється місцева періодика, яка стала ознакою культурного повсякдення 17 повітових міст і містечок. Встановлено, що поміж майже шести десятків газет, які в різні роки друкувалися в містах Правобережної України, зі щоденною періодичністю випускалася лише третина видань (19). Їхня читацька аудиторія складалася з містян, залучених до різних сфер ділового й культурного міського життя. Більшість видань виходила російською мовою, однак були спроби випускати періодику польською мовою (Проскурів, тижневик «Tygodnik Podolski, 1910–1912), українською (Могилів-Подільський, часопис «Світова зірниця», 1906–1908). Унікальною була двомовна українсько-російська газета-журнал «Каневская неделя», яка знайомила читачів із творами українських авторів, зокрема Тараса Шевченка.

У підрозділі 4.4. «Масові культурні заходи» аналізуються культурні практики в таких модерних формах комунікацій, як народні гуляння просвітницького спрямування, виставкові заходи, музейні екскурсії. Їхнім проведенням опікувалися окремі громадські товариства та приватні особи. Новацією масової культури в повітових містах та містечках Київської й Подільської губерній стали пересувні виставки творів художника В. Розвадовського. Чималий успіх у населення Рівного мала перша художня виставка, відкрита у 1911 р. Водночас фіксуються наміри громадськості організувати культурно-масові заходи національного спрямування – окремо українського, польського, єврейського. У формуванні міської ідентичності української спільноти відіграло у березні 1914 р. святкування 100-річчя від дня народження Тараса Шевченка.

На статус державних свят у провінційних містах Правобережної України претендувало відзначення 50-річчя скасування кріпосного права (1911), 100-річчя війни Російської імперії з наполеонівською Францією 1812–1814 рр.), 300-ліття династії Романових (1913) тощо.

У висновках Олена Прищепа акцентує увагу читача на тому, якою постає модель освітньо-культурного середовища повітових міст та містечок Правобережної України імперської доби крізь призму проведеного дослідження. У підґрунті формування і функціонування культурного довкілля простежується своєрідний механізм, який поєднував його наповнення соціокультурними компонентами (навчальні заклади, бібліотеки, театри, друкарні, книгарні, періодичні видання, культурно-просвітницькі товариства тощо) з творцями й споживачами культурного продукту, завважаючи на особливостях історичного періоду та політичної ситуації у регіоні.

За останню чверть XVIII–першу чверть XIX ст. – у період домінування польської культурної традиції та освітніх практик, до формування міського освітньо-культурного довкілля була залучена шляхта, зусиллями якої відбулося «перетікання» культурного життя від магнатських садиб до міських поселень.

Після поразки Листопадового повстання 1830 р. в культурному довкіллі Правобережної України почалося активне примусове насаджування російських імперських традицій.

За останнє десятиліття Російської імперії межі міського культурного простору розширювали ініціативи приватних осіб, муніципальної влади, наближаючи виникнення паростків громадянського суспільства.

У містах і містечках Правобережної України водночас співіснували культура

соціальної еліти (регіональної шляхти й освіченої частини населення з непривільєйованих верств населення), традиційні культури етнічних спільнот (поляків, євреїв, українців, росіян), паростки масової культури, до якої долучалося все більше містян. Традиційна культура вдбивалася у спільних ознаках щоденної праці, сусідських стосунках, спільних релігійних практиках, економічній поведінці, спільному дозвіллі.

Масова культура, що поширювалася на комерційному підґрунті і формуванні масового споживача культурної продукції – популярних книжок і преси, – а також організації спільних місць проведення культурного дозвілля (театри, клуби, народні дома, виставки, музеї, кінематограф тощо), набуває поширення наприкінці ХІХ–початку ХХ ст. Як і решту, цю царину культурного життя влада намагалася контролювати, використовуючи політику русифікації в конструюванні спільного імперського культурного простору.

Дослідження міського культурного довкілля повітових міст і містечок правобережних українських губерній потребувало від Олени Прищепи напрацювання власної схеми аналізу, оскільки в містах внутрішніх губерній Російської імперії воно виглядало більш однорідним. На її думку, переважаючими маркерами відмінностей були наступні:

- освітньо-культурне середовище демонструвало здатність до згуртування міського співтовариства, однак не сприймалося як загальне для польської, єврейської, української, російської спільнот;

- етнічна розмаїтість виступала важливим чинником конструювання міського культурного середовища. Водночас усі вони були об'єднані межами спільного соціального простору, отож існували точки перетину не лише їхньої економічної, а й соціокультурної діяльності;

- чисельне домінування євреїв у містах Правобережжя давало їм можливість відігравати вагомий роль у культурних комунікаціях. Однак ця етнічна спільнота залишалася найбільш замкненою;

- розмаїття етнічного складу міського населення дозволяє потрактовувати міське культурне життя Правобережжя не лише як російське, а й як польське, єврейське і українське;

- за останню третину ХІХ–на початку ХХ ст. ініціативу від держави у творенні освітньо-культурного середовища починає перебирати муніципальна влада й громадськість. Однак після революції 1905 року чимало добровільних об'єднань намагалось реалізувати такі культурні проекти, які б утверджували окремо польську, єврейську, українську ідентичність. Це позначилося на формуванні міської ідентичності на просторі Правобережної України, інтерпретованої у традиційному ключі – як результат належності до спільноти конкретного міста.

У монографії зазначено, що міський культурний простір Правобережної України кінця ХVІІІ–початку ХХ ст. поєднував ознаки як традиційного суспільства, так і модерного, культурним комунікаціям соціуму було властиве як протистояння, так і взаємозбагачення, а на його культурну взаємодію чинила потужний тиск імперська політика русифікації, насаджувана у спосіб як акультурації, так і більш агресивний – асиміляції.

Констатуємо, що науковий рівень і актуальність монографії Олени Прищепи не викликають жодного сумніву; вона заслуговує на те, щоб із нею ознайомилась наукова громадськість і фахове середовище. На сьогодні книга є найбільш повною, виваженою і всебічно обґрунтованою репрезентацією комплексного аналізу історичних та культурологічних джерел означеної проблематики.

Рецензенти висловлюють приязні слова вдячності авторці за підготовку такого

непересічного видання. У ньому здійснений справжній науковий підхід до дослідження важливих проблем, що всебічно розкривають історичний обшир духовного життя українського народу.

Насамкінець зі щирим визнанням повідомляємо, що 27 листопада 2020 року Олена Прищепа успішно захистила дисертацію на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук «Освітньо-культурне середовище повітових міст і містечок Правобережної України (кінець XVIII–початок XX ст.)».

**Y. Sabadash,
Y. Nikolchenko**

IN-DEPTH STUDIES ON THE CULTURAL ENVIRONMENT OF RIGHT-BANK UKRAINE

Book Review:

Pryshepa O. P. “Meeting places”: cultural environment of the cities of the Right Bank of Ukraine (late XVIII-early twentieth century): monograph. Rivne: M. Dyatlyk, 2019. 688 p.

The monograph “Meeting places: the cultural environment of the cities of the Right Bank of Ukraine (late XVIII-early twentieth century.)” Associate Professor of Rivne State University for the Humanities Olena Pryshepa. It is emphasized that this book is the first attempt in domestic historiography to comprehensively study the formation of the urban educational and cultural environment of the Dnieper Right Bank territories in the days of the Russian Empire on the conceptual basis of the “new cultural history”.

The use of the system-functional approach and network analysis allowed the author to consider the space of urban cultural everyday life through the prism of the formation of social ties of citizens, such as communication, cohesion, or demarcation.

In the focus of the study are primarily the rural areas of the right bank countryside – the chief towns and adjoining ones, as well as smaller towns whose cultural life dynamics was inferior to the development of provincial centers such as Kyiv, Zhytomyr, Kamianets-Podilskyi. Special prominence is given to such a component of the cultural environment as educational institutions.

Cultural transformations in the conditions of modernization changes at the turn of the XIX – XX centuries are described. Despite the establishment of official Russian culture, ethno-religious and social diversity of urban residents makes it possible to identify urban cultural life as Polish, Jewish, Ukrainian.

The monograph will be useful for scientists, students, cultural workers; it is a significant contribution of O. Pryshepa to the development of Ukrainian history and culturology.